

Франц Чарнышэвіч

Польскія ўрокі свабоды

Калісьці на адным са шматлікіх семінараў, прысвечаных польскаму досведу палітычнай і эканамічнай трансфармацыі, з польскага боку раптам прагучала фраза, якая выклікала ў шмат каго з прысутных беларусаў шчырае здзіўленне, а ў некаторых нават пачуццё ўнутранага пратэсту. Фраза гучала прыблізна так: «Кепскія вучні гэтыя беларусы. Мы іх вучылі дэмакратыі, грошай купу выдалі, але ж яны не здолелі зрабіць рэвалюцыі, хаця ж мелі амаль такую самую сітуацыю, якую мелі палякі падчас ваеннага стану». Нечаканасцю сталі не так словы пра «кепскіх вучняў», як наўпроставыя параўнанні беларускай палітычнай сітуацыі з часамі «Салідарнасці» ў Польшчы.

Падобныя параўнанні гучаць апошнім часам не толькі на семінарах і канферэнцыях па праблемах развіцця дэмакратычных працэсаў на постсавецкіх абшарах. Досвед паказвае: альянзі з найноўшай польскай гісторыяй узнікаюць у галовах паспалітых жыхароў Польшчы незалежна ад іх сацыяльнага статусу і месца жыхарства. У кантэксце навінаў з-за ўсходняй мяжы паняцці «дыктатура», «апазіцыя», «самвыдат» і «вулічныя акцыі» набываюць дадатковыя канатацыі і выклікаюць у польскіх грамадзян успаміны пра падзеі амаль трыццацігадовай даўніны.

Гістарычныя прэцэдэнты часцяком дапамагаюць асэнсаваць сітуацыю, аднак могуць таксама сур'ёзна замыліць зрок. Для польскіх экспертаў і палітыкаў разгляд працэсаў у Беларусі праз прызму польскага досведу 1980-х спрашчае заданне, бо ў такім разе сітуацыя стае для іх больш проста і зразумелай. Як наступства – адпаведныя рэцэпты для яе аздараўлення, аднак ніхто не дае гарантыі, што такія лекі будуць прыдатныя ў сённяшніх беларускіх умовах.

1989 год для Польшчы – час дыялогу паміж апазіцыяй і уладай, калі грамадства шукала шляхі выйсця з палітычнага ды эканамічнага заняпаду. Шмат хто з польскіх экспертаў – небеспадстаўна – лічыць, што аніводны з бакоў самастойна не здолеў бы выправіць сітуацыю. Гэта быў час не расколу, а дыялогу і паразумення, агульнай перакананасці ўсёй нацыі, што ў такіх умовах далей існаваць немагчыма. Зусім іншая сітуацыя назіралася ў Беларусі, дзе грамадства трапіла ў пастку эканамічнага і палітычнага крызісу пасля сытых і бесклапотных 1980-х.

Пра падзеі 1989 года ў Польшчы большасць беларусаў мае цьмянае ўяўленне. Калі, напрыклад, запытацца пра гэта ў маёй маці, сваякоў альбо бацькоў маіх сяброў, то большасць з іх пацісне плячыма і скажа: «А халера яго ведае, што там было». Польскі круглы стол як інфармацыйная падзея ў свядомасці шмат каго з маіх суайчыннікаў не існуе. Яны не вінаватыя – у савецкай імперыі, нават напярэдадні яе імклівага скону, інфармацыя дазавалася і цензура ў СМІ там-сям яшчэ давалася ў знакі.

Аднак што існуе дакладна, дык гэта ўспаміны пра ўласныя адчуванні зменаў, скуткі якіх шмат хто з беларусаў пабачыў на ўласныя вочы. Ужо ўвосень 1989 года праз Буг пацягнуліся аўтобусы з бізнэс-турыстамі па «камсамольскай ды прафсаюзнай» лініях. Эканамічны «шок» пасля імклівых рынковых рэформ яшчэ савецкага, але ўжо пераходнага ўраду Гайдара – аднадумцы і сябры прэм'ера Бальцэровіча – вымусіў беларусаў на масавы трансмежавы гандаль. Тут грамадзяне новаспечанай краіны ацанілі размах трансфармацыі польскага грамадства.

Гама пачуццяў уражвала: Польшчай захапляліся і ненавідзелі адначасова, палякам зайздросцілі і спачувалі. Паўстала перад іх вачыма краіна здзіўляла і палохала. Палохала галеча, у якой апынуліся пенсіянеры і працаўнікі зачыненых прадпрыемстваў, ды зачароўвалі каляровыя пачкі на паліцах крамаў, а таксама магчымасці, якія займелі вяхары Польшчы. Беларусы зайздросцілі польскаму эканамічнаму цуду і тут жа задаваліся пытаннем: «А за што гэта ім такое шчасце?». Мабыць, не драмала гістарычная памяць, якую шчодро падпітвалі ў савецкай школе, распавядаючы пра прыгнёт у «панскай Польшчы».

Ці мог польскі досвед ператварэнняў стацца для большасці беларусаў каталізатарам іх матывацыі да сацыяльных зменаў? Польскі досвед дадаў дадатковыя сілы адно толькі грамадска актыўнай частцы людзей, апазіцыі ў шырокім сэнсе гэтага слова, не як суб'екту палітычнай канкурэнцыі, але вялікай групе людзей, якія мелі цалкам іншае ўяўленне пра будучае існаванне народу, аб'яднанага ў межах БССР як часткі савецкай федэрацыі. Для пазасталай часткі грамадства гэты досвед застаўся незаўважным, а для кагосьці нават адмоўным.

Развіццё сітуацыі пасля 1991 года прывяло да таго, што грамадству трэба было зрабіць выбар паміж рознымі сістэмамі каардынат, то бок сапраўдны выбар, бо толькі такі выбар, паводле меркавання філосафа Слава Жыжэка, можна назваць сапраўдным. Вынік такога выбару стаў пэўным індикатарам сталасці нацыі, яе гатоўнасці прыняць новыя рэаліі. Але ж перад тым, як зрабіць выбар і рухацца далей, трэба разабрацца са сваім мінулым і ўсвядоміць сябе ў ім.

Наколькі большасць беларусаў, якія ў 1991 годзе заставаліся савецкімі людзьмі, былі гатовыя крочыць да новага вымярэння? Пытанне матывацыі да ператварэнняў, на мой погляд, з'яўляецца адным з ключавых для разумення, чаму два суседнія, бадай брацкія народы, звязаныя агульнай (хаця і складанай) гісторыяй, выбралі амаль супрацьлеглыя шляхі сацыяльнай мадэрнізацыі. Матывацыя складаецца не толькі са стымулаў да пераменаў, але таксама з тых ахвяраў, якія грамадства гатовае прынесці дзеля таго, каб пачаць існаваць у новай прасторы: станоўчы баланс паміж выгодамі і стратамі стае моцным стымулам да актыўнага дзеяння, адмоўны жа ператвараецца часам у непераадольную сцяну на шляху трансфармацыі.

Пра гістарычныя і эканамічныя перадумовы як польскіх рэформаў, так і беларускага феномену ўжо напісана шмат аналітычных артыкулаў, таму рэтрансляцыя тэзісаў пра цывілізацыйны падзел, жалезную заслону, чужароднасць камуністычнага рэжыму, ролю касцёла і асобы Яна Паўла II і шмат пра што яшчэ была б недарэчнай. Варта адзначыць галоўнае: у адрозненне ад беларусаў польскае грамадства аказалася больш матываваным з пэўных гістарычных і палітычных прычынаў.

Камуністычныя ўлады Польшчы былі вымушаны ўзаемадзейнічаць з грамадскай апазіцыяй, якая фарміравалася знізу цягам амаль сарака гадоў. Іначай быць не магло, бо абодва бакі былі як дзве палюкі яблыка ў адзінай дзяржаве – Польшчы, – існаванне якой ніколі не падлягала сумневу, незалежна ад таго, хто быў ва ўладзе. Сістэма каардынат была адзіная як для ўладаў, так і для шырокай грамадскай апазіцыі, і яна была заданая фактам існавання дзяржавы ў дакамуністычных часы і адзінага народу ў яе межах. Ахвяраванне недасканалым механізмам рэалізацыі інтарэсаў усіх існуючых у грамадстве групаў ва ўмовах эканамічнага крызісу дзеля новай будучыні не магло стаць трагедыяй, а разглядалася як непазбежнасць. Калі хочаш зрабіць свой дом лепшым, прыгажэйшым і

больш камфортным для жыцця, цяжкасці і пакуты, звязаныя з капітальным рамонтам, цябе не напалохаюць.

А вось апазіцыя і ўлады ў Беларусі напачатку ўжо былі падзеленыя, і чым далей ад падзей 1991 года, тым больш. Адзінага яблыка не існавала – былі палоўкі двух розных частак розных цэлых. Улада выйшла з народу, з той большасці, для якой той год стаў сапраўднай трагедыяй, бо іхны дабрабыт найпрост залежаў ад дзяржавы і яе патэрналізму. А як жа іначай? Дабрабыт – асноўная каштоўнасць для ўцекачоў з беларускай вёскі ў горад, якія пасля «вялікага перасялення народу» ў 1960-70-я з вёсак ў гарады складалі каля 70% насельніцтва сталіцы і абласных цэнтраў. З'яўленне новай незалежнай беларускай дзяржавы замест СССР пахавала надзеі і тых, хто рыхтаваўся набыць новую машыну, марыў пераехаць з занядбанага нападўразваленага інтэрнату ва ўласную кватэру, і тых, хто нацэліўся на кар'еру ў саюзных партыйна-гаспадарчых органах. Грамадства зрабілася дэзарыентаваным, бо сапсаваўся, а потым знік механізм рэалізацыі ягоных інтарэсаў, які функцыянаваў дзякуючы савецкай дзяржаве. Актыўная ж меншасць была думкамі ў новай еўрапейскай краіне, аднак у такіх умовах забраць уладу проста не здолела дый не змагла б.

У гады БССР усё вырашалася не ў Мінску, а ў Маскве, апошняя давала сваёй заходняй правінцыі ўсё: грошы, статус, надзвычайныя правы «рэспублікі-партызанкі», месца ў ААН. Менавіта ў часы БССР беларусы пераехалі з вёскі ў гарады, ажыццявіўшы мару бацькоў вырвацца з беспрасветнай галечы. Вялікае Княства, Рэч Паспалітая двух народаў, БНР былі адно пустым гукам для тых людзей. Беларусь – малая Радзіма, а вялікая – СССР, і любоў да «малой» Радзімы пачыналася з захаплення і ўдзячнасці «вялікай». Новая дзяржава не выклікала даверу, бо ніхто не меў гарантыяў, што яна забяспечыць усё тое, што калісьці даваў саюзны Цэнтр. «Малая» Радзіма не існавала ў свядомасці асобна ад «вялікай».

Можа, менавіта таму ў галовах беларускіх месцічаў у 1991 годзе ўзнікала пытанне, якое падалося б нонсэнсам для любога ўдзельніка польскага круглага стала: а навошта нам свая дзяржава і якая з яе карысць? Калі звыклая сістэма каардынат пачала знікаць, дэзарыентаваныя беларусы пачалі зноў шукаць, да каго прытуліцца. Матывы да пераменаў не пераважылі страты ад падзення сістэмы. Нацыя, дзяцінства якой прайшло ў БССР-аўскіх школах і садках, за якую з маленства плаціў 300-мільённы СССР, апынулася на ростанях, як шаснаццацігадовы маладзён у чужым горадзе пасля заканчэння школы. Страшна, непрыемна і процьма невядомых спакусаў. Маладзён з вёскі не можа жыць у горадзе па вясковых правілах, але трэба ўладкоўвацца і жыць па новых правілах, бо надта ўжо хацелася з той вёскі вырвацца. Як піша беларускі публіцыст Алесь Чобат, «пачаў тады шукаць беларус таго, хто за яго заплаціць, хаця б тую «бяздонную» Расею, а ён ужо адробіць на «панскім двары» ўсё як след альбо паплача і пажаліцца, каб грошай не аддаваць».

Беларусы падтрымалі прапанаваную ім мадэль сацыяльнага кантракту з нованароджанай дзяржавай, якая прапаноўвала працяг «шчасця» пасля «перабудовачнага» перапынку і гарантавала аўтаномнае існаванне, як у вёсцы. Працяг, вядома, быў суцэльнай ілюзіяй, аднак ілюзіі цешылі сэрцы простых людзей, якім надта ўжо не хацелася прачынацца ў суворай і непрыемнай для іх рэальнасці. Вёска, якая пераехала ў чужы для яе горад, вякамі жыла адным днём, бо невядома, што прынясе наступны ранак і які гаспадар зменіць папярэдняга. Сялянская нацыя, якая за некалькі стагоддзяў звывылася туляцца па чужых «радзімах» і «адрабляць паншчыну», аказалася не гатовай самастойна рушыць у дарогу.

Краіна, якая нарадзілася на памежжы дзвюх культур (лацінскай і візантыйскай), народ якой дагэтуль яшчэ не можа вызначыцца, хто ён і якога роду і племені – беларускага, літвінскага, тутэйшага, савецкага, рускага, – чакае на свой час. Факт існавання незалежнай дзяржавы калі не зробіць рэвалюцыю ў галовах нашых дзяцей, то, прынамсі, дазволіць наступным пакаленням аддзяліць савецкую мінуўшчыну ад сучаснасці і пачаць шукаць шляхі для добраўпарадкавання ўжо ўласнага дому, а не сціплай каморкі ў вялікай хаце. Тады і ўзнікне тая адзіная сістэма каардынатаў, у рамках якой улады і тагачасная апазіцыя сядуць за круглы стол, як селі калісьці ў 1989-м «Салідарнасць» і камуністычныя бонзы ў Польшчы, каб дамовіцца пра тое, як жыць далей і ў які бок крочыць. А польскія ўрокі свабоды ўзору 1989 года стануць для беларусаў добрай дапамогай падчас пошуку кампрамісаў і механізмаў іх рэалізацыі.